

Самвел Азізян

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ:
ГАЛИЦЬКІ ВІРМЕНИ І ГОЛОКОСТ (1941–1944 РР.)

Samvel Azizian. International relations are in Western Ukraine: Galician Armenians and Holocaust (1941–1944). The article is devoted to the tragic events of the Second World War in Nazi-occupied Galicia. After overtaking the Western Ukraine Nazis began to impose their racial policies on the local population, provoked Jewish pogroms in Lvov and launched systematic persecution of Jews. Part of the local gentile population of the Western Ukraine, including intelligentsia, church members, ordinary Ukrainians and people of other ethnic background, who disapproved of the actions by the occupation regime, sympathized with the persecuted and risked their lives to hide Jews from Nazi murderous policies.

The given paper attempts at least partial unveiling of the little known topic of interethnic relations during the occupation times using the example of Jewish and Armenian communities in Lvov. Another aim of the article is outlining the directions for further research. It is based on the documents stored in the former KGB archives in Kiev and Lvov, and on a testimony by a dweller of Ivano-Frankivsk region.

Стаття присвячена трагічним подіям Другої Світової війни у окупованій нацистами Галичині. Автор намагається хоч частково розкрити маловідому проблематику міжнаціональних

відносин часів німецько-фашистської окупації, насамперед висвітлити ставлення місцевого населення до Голокосту. У статті наводяться численні приклади допомоги вірмен, вірменської громади представникам єврейської громади у Львові. До наукового обігу вводяться раніше невідомі документи архівів СБУ. Інша мета цієї статті — означити напрями подальших досліджень міжнаціональних відносин в Західній Україні в період Другої Світової війни.

Далеко не всі аспекти міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни знайшли належне і об'єктивне висвітлення в радянській та сучасній українській історіографії¹, документальних виданнях та спогадах². Пропонована стаття присвячена з'ясуванню долі вірменської громади Західної України, її участі в захисті галицького єврейства від нацистських переслідувань у період окупації, має на меті ввести до наукового обігу низку невідомих досі архівних документів щодо національної політики гітлерівців та її трагічних наслідків. 30 червня 1941 року Львів було окуповано. Уже з першого дня окупації почалися переслідування мешканців за політичними та етнічними ознаками. Відповідно до расової ідеології нацисти проводили політику поділу місцевого населення на так зване «арійське» і «неарійське». Як наслідок такої сегрегації, у Львові та інших галицьких містах створювалися єврейські гетто, куди гестапівці й сформована німцями місцева та єврейська поліція методично переселяли всіх корінних і приїжджих євреїв.

Політика «поділу й володарювання» негативно впливала на свідомість частини жителів та інспірувала міжнаціональну ворожнечу, зіткнення і єврейські погроми. Як приклад, можна навести описані численними свідками сумнозвісні події, що сталися у Львові 1 липня 1941 р. Того дня, після відходу радянських військ, у трьох львівських в'язницях було знайдено тіла тисяч розстріляних арештантів, переважно місцевих жителів. Цей злочин було дуже «вміло» використано окупантами для розпалювання ворожнечі серед городян. Нацисти оголосили, що керівництво львівських в'язниць, яке було винне у масовому вбивстві арештантів, складалося нібито з осіб єврейської національності. Провокаційна звістка миттєво поширилася містом, викликавши обурення родичів загиблих, що вилилося в першу хвилю єврейських погромів³.

Варто зазначити, що частина місцевого населення Галичини, включаючи інтелігенцію і всі церковні конфесії, засуджували такі провокаційні акції, виявляючи співчуття й надаючи реальну

допомогу переслідуваним співгромадянам. Користуючись своїм особливим релігійним статусом, галицькі священики з ризиком для власного життя допомагали єврейським родинам переховуватися від нацистських переслідувань.

Ось що розповіла працівниця собору св. Юра сестра Володимира Максимів, яка завідує криптою, де поховані духовні світочі: «Інколи трапляється, що відвідувати крипту приїжджають євреї, чи то з куточків України, чи то з Ізраїлю, чи з тих країн світу, де вони проживають, для того, щоби подякувати покійному і все ж живому у Вічності митрополиту Андрею Шептицькому за надання допомоги тоді, коли вони були переслідувані нацистським режимом. Митрополит робив це дуже щиро. Наприклад, у нас побував Адам Ротфельд, котрий ще кілька років тому виконував обов'язки міністра закордонних справ Польщі. Під час нацистських переслідувань він був скерований з іншими єврейськими дітьми до Польщі і таким чином був урятований митрополитом як маленька дитина. Також кілька місяців тому тут теж прибув один єврей, прізвище, на жаль, не пам'ятаю, котрий спитав, де похований митрополит, і, почувши, став на коліна й часами молився на його могилі, дякував за те, що митрополит зробив тоді для нього. Також приїжджали військовослужбовці ізраїльської армії, які так само були зацікавлені митрополитом»⁴.

Про діяльність священиків, що рятували євреїв, написано чимало. Багато відомостей про це можна знайти у відомій книзі «Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане». Але мало кому відомо, що за прикладом українських уніатських і католицьких священиків священики й парафіяни вірмено-католицької церкви Львова також допомагали галицьким євреям уникнути жахливих переслідувань.

Принагідно нагадаємо, що на західноукраїнських землях здавна існували поселення різних народів. Одними із найдавніших традиційних поселенців Галичини були етнічні вірмени, що з XIII ст. й до нашого часу зберегли елементи національної культури і релігії. Вони проживали невеликими компактними групами у різних містах і селах. До середини XX століття галицькі вірмени були згуртовані в національно-релігійну громаду навколо вірменської церкви — Львівської вірмено-католицької архієпархії. Главою вірменської церкви був митрополит з резиденцією у Львові. Чисельність галицьких етнічних вірменів була невелика, усього 5,5 тисячі чоловік. Однак у міжвоєнні роки XX століття вірменська община

істотно поповнилася за рахунок численних вірменських родин, що переїхали у Галичину після жовтневого перевороту в Росії і насадження більшовицького режиму в Східній Україні, а також за рахунок вірмен — поселенців «радянської хвилі», з-поміж фахівців, робітників, військових, що приїхали в Західну Україну в 1939–1941 роках. У важкий період німецької окупації 1941–1944 рр. львівські вірмени, незважаючи на релігійні відмінності, соціальний і політичний статус, почали об'єднуватися навколо вірменської церкви Львова, яка, у свою чергу, намагалася захистити інтереси своїх парафіян, що зверталися за допомогою. Але були також випадки, коли до вірменських священиків зверталися особи єврейської національності з проханням про допомогу і захист від нацистських переслідувань. Ця тема нині недостатньо досліджена і має наукову та суспільно-політичну актуальність. Її частково висвітлили польські дослідники, ґрунтуючись на даних католицьких архівів. Вони наводять багато прикладів порятунку євреїв саме вірменськими священиками. Серед переховувачів єврейських родин — секретар Львівської вірмено-католицької капітули о. Казимир Ромашкан, котрий упродовж війни, ризикуючи власним життям, переховував у своєму помешканні на території вірменського кафедрального собору 15-річну дочку Берти Когане й видавав її за свою племінницю, а відтак був безпідставно обвинувачений співробітниками НКДБ у співпраці з нацистами і засуджений у 1946 р. на 15 років сибірської каторги. Тільки згодом він був визнаний гідним почесного звання «Праведник Світу»⁵; настоятель Кутського деканату о. Самуїл Манугевич, який два роки переховував від німців місцевого рабина, а до того — від співробітників НКДБ місцевого священика УГКЦ о. Романа Закревського⁶.

Багато фактів переховування євреїв львівськими вірменськими священиками і парафіянами через закритість радянських державних архівів стали відомі тільки сьогодні. З'ясувалося, що однією з форм допомоги вірменських священиків єврейським родинам, крім прямого переховування, було хрещення євреїв. За роки окупації львівські вірменські священики хрестили і виписували євреям християнські метрики. Вікарій Львівської архідієцезії Діонісій Каєтанович, за даними львівського гестапо, власноруч видавав євреям вірменські метрики⁷. Багато авторів, посилаючись у своїх статтях на документи допитів гестапівських і радянських слідчих, називають видані священиками ВКЦ метрики «фіктивними». А як це було насправді? Процедура прискороного хрещення для

дорослої людини полягає в тому, що перед здійсненням Таїнства хрещення відбувається наречення імені на честь когось із християнських святих. При цьому можна вказати будь-яку національність, у цьому разі вказувалося характерне вірменське прізвище. Саме графа про національність у метриках вважалася нацистами «фіктивною», тобто такою, що не відповідає дійсності. Однак усі християнські священники без винятку дотримуються єдиного церковного правила, заснованого на Біблії, згідно з яким при хрещенні національність не враховується. Тому запис національності в метриці для священника будь-якої конфесії є необов'язковою формальністю і вказується в типовому формулярі за усною заявою охрещеного, без пред'явлення будь-яких документів. Таким чином видані євреям метрики практично нічим не відрізнялися від метрик, виданих, скажімо, вірменам.

Унаслідок цієї церковної акції в Галичині появилися євреї з типово вірменськими прізвищами. Нагадаємо, що у міжвоєнний період, як і час німецької окупації Галичини, церковні метрики були підставою для одержання нового паспорта або посвідчення особи. Маючи на руках метрику, можна було легалізуватися й одержати так звану розпізнавальну карту, дійсну під час німецької окупації. Так, через багато років після війни, за розповіддю голови Федерації вірменських громад Польщі Мачея Богусевича, якимсь до нього у Варшаві підійшов його єврейський однофамілець і розповів історію про те, як його батьки одержали це прізвище завдяки вірменській метриці, виписаній в окупованому Львові⁸.

Хрещення й видача вірменськими священниками євреям християнських метрик було справою не примусовою, а суто добровільною. Можна навести багато прикладів, коли під час окупації християнські метрики врятували життя єврейським родинам. Наприклад, у палаці львівського римо-католицького митрополита Твардовського за документами на прізвище вірменського архієпископа Теодоровича легально жила єврейська родина відомого львівського лікаря проф. В.Ельнера. Їхні документи виписав вікарій львівської вірмено-католицької церкви Діонісій Каєтанович. Цей приклад наводить у своїй книзі Юрій Смирнов⁹, посилаючись на Станіслава Бизуна¹⁰.

З архівних документів можна також дізнатися про маловідомі факти переслідування львівських вірменів з боку нацистів через зовнішню схожість із євреями, за що вони ставали жертвами вуличних і квартирних облав. Саме тому до вірменських священників

за роки окупації зверталися за християнськими метриками не тільки євреї, а й вірмени з-поміж переселенців «радянської хвилі» 1939–1941 рр. Наприклад, «радянська» вірменка, уродженка Ашгабада Гоарине Бабаєва через зовнішню схожість із єврейкою була схоплена поліцією Львова й просиділа у в'язниці гестапо два місяці, марно намагаючись довести свою національність. Ось її свідчення: «Проживая в оккупированном городе Львове, я преследовалась немецкими карательными органами, считавшими, что я по национальности еврейка, а не армянка. Несколько раз созданная немцами еврейская полиция требовала от меня уплатить контрибуции, но я отказывалась выполнить их требование, заявляя, что я армянка, предъявляя в подтверждение — паспорт с указанием национальности. Но мне не верили. Впоследствии 24 декабря 1941 года еврейской полицией я была задержана и передана гестапо. Меня арестовали, и под стражей я находилась в тюрьме по ул. Лонского до марта 1942 года. За этот период времени только в первый день, когда была доставлена в гестапо, офицер гестапо, не знаю его фамилии, допрашивал один раз и интересовался моей национальностью и действительно ли мой муж работал в органах НКВД»¹¹. Випущена за клопотанням близьких з гестапівської в'язниці, Гоарине Бабаєва вирішала негайно охреститися, щоб уникнути подальших переслідувань і арештів. Гоарине Бабаєва охрестилася з дочкою у вірменському кафедральному соборі й одержала з рук о. Казимира Ромашкана рятівну метрику на себе й на свою дванадцятирічну дочку Віолетту. З отриманням християнської метрики, згадує постраждала, переслідування відразу припинили¹².

Однак у 1943 р. на вікарія Діонісія Каєтановича донесли, він був заарештований гестапо саме за хрещення і видачу вірменських християнських метрик євреям¹³. При цьому співробітники гестапо вилучили з канцелярії вірменської церкви всі метричні книги останніх років для звірення записів. Мотив арешту вікарія — «переховування євреїв» — вважався за німецькими окупаційними законами дуже серйозним злочином. Саме тому гестапівці пішли на надзвичайні заходи — арешт вищого ієрарха католицької церкви. У зв'язку із гучним арештом настоятеля вірменської церкви митрополит Андрей Шептицький, що тимчасово опікувався справами вірменської церкви, негайно через папського нунція в Берліні довів до відома Ватикану те, що трапилось. Увесь час, поки тривало розслідування, вікарій Каєтанович перебував у будинку ізолятора львівського гестапо. Тим часом, не очікуючи результатів дипломатичної

переписки, митрополит Андрей Шептицький самостійно розпочав переговори із представниками місцевої німецької влади, наполегливо вимагаючи якнайшвидшого звільнення вікарія. Певні кроки також робили ієрархи вірменської церкви і родичі арештованого вікарія, стурбовані різким погіршенням стану його здоров'я. Для звільнення вікарія капітул львівської вірменської церкви виділив гестапівцям величезний викуп у вигляді грошового хабара¹⁴.

Метод вимагання та здирництва був типовим для гестапо. Сприяло корупції те, що саме гестапівцям було доручено одноосібно й безконтрольно збирати «контрибуції» з єврейського населення окупованих територій. Це породжувало величезні службові зловживання, а сам процес «вилучення» контрибуції супроводжувався нахабним цинізмом і наругою над особистістю. Серед прийомів вимагання найпоширенішими були шантаж і захоплення заручників, навіть з-поміж церковників. Так сталося з вірменським вікарієм о. Лечеком Прелинським, який помер 1942 р. у концтаборі Дахау, і вікарієм Лисецької парафії о. Станіславом Ласкі, що загинув 1944 р. в концтаборі Маутхаузен. Пам'ятаючи про це, секретар Вірменської церковної канцелярії о. Казимир Ромашкан передав гестапівцям через їхнього агента Роберта Руппа грошовий хабар — 120 000 злотих¹⁵. Сума, як на ті часи, астрономічна: досить зазначити, що річний податок Львівської вірменської архідієцезії становив 35 000 злотих. Посередником в угоді з гестапо виступила сестра вікарія Каетанович Яніна. А от як коментує звільнення Каетановича сам співробітник львівського гестапо Роберт Євгенович Рупп на допиті в Управлінні НКДБ Львівської області: «Через те, що Ватикан з німецьким урядом у Берліні мав договір про те, щоб нікого з католицьких священиків не чіпати, а в кожному випадку мати переговори безпосередньо з Римським Папою для того, щоб, якщо буде потреба, домовитися про кожного окремо з німецькими правлячими колами...»¹⁶. Чи знав про це начальник львівського гестапо? Як з'ясувалося, начальник гестапо був прекрасно обізнаний щодо статусу недоторканності вікарія вірменської церкви. Ось що розповідає далі Роберт Рупп: «Начальник львівського Гестапо Стависки знав про те й, побоюючись бути притягнутим до відповідальності за порушення цього договору, звільнив Каетановича, довівши до відома Гімлера про діяльність Каетановича»¹⁷.

Нацистським переслідуванням піддавалися не тільки єврейські, але і змішані родини, якщо хтось з подружжя був євреєм. Так, дружина львівського вірменина Сергія Христофоровича Назаряна —

Рудовська Валентина Юхимівна була за національністю єврейкою. Німці звідкись про це довідалися і заарештували обох у січні 1944 р. Майже місяць їх продержали у в'язниці в окремих камерах. Гестаповці намагалися дізнатися про національність жінки. Однак чоловік і жінка непохитно трималися на допитах і завзято не видавали своєї сімейної таємниці, стосовно національного походження дружини. Ось аутентична розповідь самого Назаряна про свій арешт на допиті у Львівському НКДБ¹⁸:

«Вопрос. Кем и когда Вы были арестованы?

Ответ. Арестовывала меня криминальная полиция 4 января 1944 года, впоследствии я был переведен в гестапо.

Вопрос. Причины вашего ареста немецкими криминальными органами?

Ответ. Вначале была арестована моя жена Валентина Ефимовна Рудовская, как еврейка, ее арестовала криминальная полиция, в этот же день меня вызвали в криминальную полицию и там объявили мне, что я арестован.

Вопрос. Что послужило мотивом вашего ареста криминальной полицией?

Ответ. Меня посадили за то, что я укрывал еврейку.

Вопрос. Ваша жена в действительности была по национальности еврейка?

Ответ. Да, моя жена была в действительности еврейка.

Вопрос. Сколько времени вы содержались под арестом?

Ответ. Как только меня арестовала криминальная полиция, на второй день я был отправлен в гестапо, а всего под арестом я находился примерно месяц.

Вопрос. Сколько раз вы подвергались допросам со стороны немецких карательных органов, находясь под арестом?

Ответ. За весь период моего содержания под стражей я вызывался на допрос два раза, а именно один раз допрашивался в криминальной полиции как только арестовали, а второй раз допрашивали в гестапо.

Вопрос. Кто и по каким вопросам Вас допрашивал в криминальной полиции?

Ответ. В криминальной полиции меня допрашивал следователь одетый в гражданскую одежду, допрос был построен только в одном направлении, чтобы я признался в том, что моя жена еврейка, в процессе всего допроса я упорно отрицал, что она еврейка, а говорил, что моя жена русская.

Вопрос. Кто и по какому поводу Вас допрашивал в гестапо?

Ответ. В гестапо меня допрашивал офицер с переводчиком и еще сидела в кабинете машинистка, допрашивали меня тоже по вопросу моей жены: еврейка она или нет, я так же отрицал и настаивал, что она русская, тогда и меня офицер стал обвинять, что я тоже еврей, но потом священник армянской церкви дал отношение, в котором указал, что я армянин, после этого мне сделали медицинский осмотр и на второй день после этого я вместе с женой был из под ареста освобожден.

Вопрос. Почему узнали армянские священники о том, что вас арестовало гестапо и обвиняет именно в принадлежности к евреям?

Ответ. У меня во Львове проживает племянник по улице Сапега дом №9. кв. №7. Довидович Эдуард Романович. Когда меня арестовали, он пошел в армянскую церковь и сказал армянским священникам, что я арестован, после этого было ими предпринято, то что показал выше».

Як видно з протоколу допиту, гестапівці випустили подружжя Назарян із в'язниці, але при цьому Назаряна піддали принизливому медичному огляду, щоб з'ясувати, чи не приховує він свого національного походження. За словами Назаряна, вони були відпущені за клопотання вірменського церковного приходу Львова, що надав необхідні документи стосовно його національної належності. Цей випадок був не одиничний, в інших справах також можна зустріти відомості про надання допомоги евреям вірменською церквою. За свідченнями львівської єврейки Марії Марківни Григорян, що змінила своє єврейське прізвище на вірменське, для одержання «арійського документа» потрібно було заручитися рекомендацією декількох вірмен і мати виписку про хрещення, видану священниками Львівського вірменського кафедрального собору. Видачею вірменських «арійських» документів львівським евреям безпосередньо займався секретар львівської вірменської громади Станіслав Донігевич. На підставі згаданих вище документів і рекомендацій Станіслав Донігевич робив відповідний запис у реєстровому списку львівських вірмен, а з часом видавав окремий документ (посвідчення), на якому ставилася печатка вірменської церкви. Цей документ, за словами Марії Марківни, було видано їй безплатно¹⁹. Тож, незважаючи на суворі нацистські антисемітські закони, встановлені окупантами, за якими заборонялося місцевому населенню спілкуватися з евреями, люди інших національностей, у тому числі вірмени, так не вважали і при нагоді допомагали

євреям уникнути нацистських переслідувань. Улітку 2008 р. ми провели опитування в Івано-Франківській області щодо нацистських переслідувань і порятунку євреїв місцевими жителями. Ось що розповіла пані Ганна Кравцова (Луцька), мешканка містечка Кути: «Мій сусід, вірмен Мико Мойзесович, і його дружина, вірменка Ганецька, з самого початку війни сховали 12 євреїв — родини лікаря, адвоката, дантиста разом із дітьми. А у 1944 році, коли залишалося двадцять днів до звільнення, їх схопили. Хтось підслухав і доніс, що вони розмовляють єврейською. Але коли їх забирали, вони між собою домовилися і сказали гестапівцям, що «євреї прийшли на одну ніч». Тоді господиню Ганецьку відпустили. Вона поїхала в Коломию в гестапо, там мешканка із Кутів, німкеня пані Гретхель, варила гестапівцям, вона врятувала цього Мико Мойзесовича, однак сусідів євреїв урятувати не змогла, їх розстріляли. Але через два місяці спалили дім Мойзесовичів, вбили дружину Ганецьку й старшу дочку Галину. Залишившись із молодшою дочкою Ромою, Мико не захотів більше будуватися на старому попелищі, що нагадувало про загибель близьких йому людей, і переїхав з донькою до Польщі у Бидгощ, потім до Канади»²⁰.

Також вважаю за доцільне для висвітлення всієї повноти формату вірмено-єврейських міжнаціональних взаємовідносин процитувати тут слова з книги професора і завідувача кафедри Відкритого університету Ізраїлю Яір Орона, який наводить приклад порятунку радянського солдата, за походженням єврея, вірменином, лікарем з вірменського національного військового легіону Вермахту, що тривалий час був розташований у Галичині. В перекладі з англійської автором статті: «Зареєстровано декілька випадків, коли єврейські солдати, що служили у Червоній Армії й потрапили у полон, були врятовані вірменськими військовослужбовцями легіону. Я інтерв'ював нещодавно одного з них в Ізраїлі. Йосип Мойсейович Коган — солдат Червоної Армії, захоплений німецькими військовими, зізнався, що йому допоміг вірменський лікар з Вірменського батальйону, котрий сховав його, після чого він за допомогою вірменів втік до рядів опору. Ще один єврей був одним із лідерів підпільного руху у Вірменському батальйоні...»²¹.

Наведені приклади порятунку євреїв від фашистських переслідувань галицькими вірменами, що належали до різних етнографічних груп, соціальних прошарків, були прихильниками різних політичних поглядів, у тому числі й учасниками антирадянських збройних угруповань, підтверджують відсутність проявів міжна-

ціонального антагонізму або антисемітизму щодо євреїв з боку вірменської національної меншини і церкви, красномовно свідчать про співчуття більшості вірменів трагедії єврейського народу під час німецької окупації Галичини.

Таким чином, навіть з нечисленних розповідей очевидців подій та уривків зі слідчих документів можна скласти уявлення про масштаби національної катастрофи, яку довелося пережити етнічному єврейському населенню Галичини в роки нацистської окупації. З тих самих джерел довідуємося про те, як церковнослужителі й прості люди різних релігійних конфесій і національностей, у тому числі й вірмени, безкорисливо намагалися допомогти й допомагали безневинним єврейським родинам уникнути жахливих переслідувань і смерті від рук нацистських злочинців.

На завершення зауважимо, що ця публікація є першою спробою хоча б частково заповнити прогалину у вивченні єврейського Голокосту, насамперед на матеріалах міжетнічних відносин серед вірмен і євреїв в окупованому гітлерівцями Львові. Для більш детального вивчення теми потрібно подальше вивчення архіву Львівської вірменської капітули, а саме — метричних книг й документів вірменської національної громади в роки німецької окупації. Однак проблема ускладнюється тим, що в 1946 році цілісний церковний архів був роздрібнений, частина церковних документів нині знаходиться у Львові, а решта вивезена до архівів Польщі та Ватикану. Тепер, коли відкрилася можливість доступу до раніше закритих архівів, а нинішнім дослідникам єврейського Голокосту не ставлять жодних цензурних перешкод, настав час для подальшого вивчення міжнаціональних взаємин, у тому числі вірменоєврейських відносин у роки німецької окупації Галичини.

¹ Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичина) на 01.01.1939. — Wiesbaden Otto Harrassowitz, 1983. — 172 с.; Hryciuk G. Zmiany demograficzne ludnosci polskiej w latach 1931–1944 // Wshodnie losy Polakow. — Wroclaw, 1997. — S. 7–76.; Lwow pod okupacja sowiecka (1939–1941). Relacje i wspomnienia. — Rzeszow, 2006. — 251 s.; Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. — Т. 3. — Львів, 2007.

² Депортації. Західні землі України кін. 30-х — поч. 40-х. рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т.1. — 1939–1945 рр. — Львів: Вид. Інституту українознавства НАНУ, 1996. — 750 с.; Крушельницька Л. Рубали ліс...: спогади галичанки. — Львів, 2001. — 255 с.

³ Химка І. Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер про львівський погром влітку 1941 р. // Голокост і сучасність. — 2008. — № 2 (4). — С. 43–65.

⁴ Свідчення сестри Володимири Максимів, аудіозапис // Архів автора.

⁵ Eliyahu Yones, «Smoke in the sand. The Jews of Lvov in the war years 1939–1944» (Дым в песке. Евреи Львова во время войны 1939–1944). Глава: «Those who took the ultimate risk» («Те, хто прийняв вищий ризик»). Издано: Gefen Publishing House, 2004. Всего: 380 страниц. YVA — сокращение для Яд Вашем. Архив, далее следует том и страница, содержащие показания свидетелей и спасенных, иногда спасателей. // Львов 1941–1944. Праведники народов мира // Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.map-kurty.com/holocaust/pravedniki.html>

⁶ Свідчення Ганни Кравцової-Луцької, аудіозапис // Архів автора.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі — ГДАСБУ). — Ф. 6, спр. 75182ФП, арк. 72 (Протокол допиту Рупп Роберта Євгеновича від 19 листопада 1945 р.)

⁸ Хечоян А. Интервью с Мачеем Бохосевичем (Варшава, Польша) // Анив. — 2007. — № 5 (14).

⁹ Jurij Smirnow. Katedra Ormianska we Lwowie. — Lwow, 2002. — С. 216.

¹⁰ Bizun St. Historia kryzem znaczona. — Lublin, 1994. — S. 187–188

¹¹ ГДАСБУ. — Там само. — Арк. 374 (Протокол допиту Бабаєвої Г.С. від 16 серпня 1956 р.).

¹² Там само. — Арк. 346 (Прохання про перегляд справи від 1 березня 1956 р.).

¹³ Chrzaszczewski J. Historia Katedry Ormianskiej we Lwowie // Biuletyn OTK (Ormianskiego towarzystwa kulturalnego, Krakow). — 2001. — № 26/27. — S. 44.

¹⁴ ГДАСБУ. — Там само. — Арк. 52 (Протокол допиту Ромашкана Кази-мира Миколаєвича від 12 грудня 1945 р.).

¹⁵ Там само. — Арк. 374 (Протокол допиту Ромашкана К.М. від 12 грудня 1945 р.).

¹⁶ Там само. — Арк. 72 (Протокол допиту Рупп Роберта Євгеновича від 19 листопада 1945 г.).

¹⁷ Там само.

¹⁸ Галузевий державний архів СБУ (м. Львів). — Спр. П-29738(71). — С.11 (Протокол допиту Назарян С.Х. від 4 серпня 1944 р.).

¹⁹ Державний архів Львівської області. — Ф. Р-3258, оп, спр. П-37194(484), арк. 35 (Протокол допиту Донигевич С.І.)

²⁰ Свідчення Ганни Кравцової-Луцької, аудіозапис // Архів автора.

²¹ Yair Auron. The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide. — Transaction Publishers, 2004. — P. 262. Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://books.google.com/books?id=lQDIz5nZv0gC&printsec=frontcover&hl=ru>